

COVID-19 HASTALIĞINI GEÇİRMİŞ BİREYLERİN ŞÜKÜR VE DİNDARLIK DURUMLARININ İNCELENMESİ¹

Mehmet Emin KALGI²

Muhyettin ÖZEN³

ÖZ

Araştırmada, Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ile geçirmeyen kişilerin dinî yönelimleri ile şükür düzeylerinin ortaya konulması ve dinî yönelimin şükür üzerinde ne düzeyde etkisinin olduğunun tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada desen olarak nicel desen, model olarak ise genel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde ikamet eden kişiler, araştırmanın örneklemini ise bu kişiler arasında amaçlı örnekleme yoluyla seçilen 239 kişi oluşturmaktadır. Araştırma verileri, Kişisel Bilgi Formu, Dinî Yönelim Ölçeği ve Şükran Ölçeği ile elde edilmiştir. Araştırmada ulaşılan sonuçlara göre Covid-19 hastalığı geçiren ile geçirmeyen kişilerin şükran duyma, içsel dinî yönelim ve dışsal dinî yönelim puanları farklılaşmamıştır. Covid-19 salgınının dinî hayata etkisi bakımından farklı nitelikteki grupların şükür duyma puan ortalamalarının farklılaştığı görülmüştür. Farklılaşmanın Covid-19 salgınının dinî hayatını olumlu yönde etkilediğini ifade eden grup ile Covid-19 salgınının dinî hayatını etkilemediğini ifade eden grup arasında olduğu tespit edilmiştir. İçsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din-önem düşüncesi değişkenlerinin şükür duygusunu yordayıp yordamadığını tespit etmek için yapılan çoklu regresyon analizi sonucuna göre bu dört değişken, şükür duygusu değişkenini yaklaşık olarak %20 oranında yordamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi, Covid-19, Şükür Duyma, İçsel Dinî Yönelim, Dışsal Dinî Yönelim.

Examination of the Gratitude and Religiosity of the People Having Transmitted Covid-19 Disease

Abstract

This study aims to determine the levels of gratitude with the religious orientation of people, who had Covid-19 and those who had not, and to determine the level of influence that religious orientation had on gratitude. In the research, quantitative pattern and general screening model have been used. The population of the study consists of people residing in various cities of Turkey, and the sample of the

¹ Bu çalışmanın bir kısmı, 4. Uluslararası Covid-19 Çalışmaları Kongresi'nde (17-19 Nisan 2021), " Covid-19 Bağlamında Şükür ve Dindarlık" başlığıyla sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İkinci İlkokulu, Sınıf Öğretmenliği, Siverek-Şanlıurfa, e-posta: mehmet.emin.63.21@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6999-5059.

³ Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: yunus-muhittin@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7277-4561.

study consists of 239 people selected by purposive sampling among these people. Research data has been obtained through a Personal Information Form, Religious Orientation Scale, and Gratitude Scale. According to the results obtained in the study, the scores of gratitude, intrinsic religious orientation and extrinsic religious orientation of people, who had Covid-19 did not differ from one another. In the analysis conducted to determine whether the religious life impact groups of the Covid-19 epidemic differed according to their gratitude score averages, a difference has been observed between the groups. This difference is between the group, who stated that the Covid-19 outbreak positively affected their religious life, and the group who stated that the Covid-19 outbreak did not affect their religious life. As a result of the multiple regression analysis conducted to reveal the extent to which internal religious orientation, external religious orientation, subjective perception of religiosity and religion-importance thought predict the gratitude, it was observed that these four variables explained approximately 20% of the variance in gratitude scores.

Keywords: Psychology of Religion, Covid-19, Gratitude, Intrinsic Religious Orientation, Extrinsic Religious Orientation.

Giriş

Kimsenin beklemediği bir anda ortaya çıkan ve dünyanın her yerinde etkili olan Covid-19 salgını günden güne artan yeni mutasyonlarla, bireylerde oluşturduğu stres, korku, endişe vb. birçok psikolojik sorunun dozunu gün geçtikçe arttırmaya devam etmektedir. 16 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla dünya genelinde 188.655.968 kişi Covid-19 hastalığını geçirmiş ve bu kişilerin 4.067.517'si hayatını kaybetmiştir.⁴ Yaklaşık bir yıllık zaman zarfında bu kadar büyük ölüm rakamlarıyla karşılaşan insanoğlu, bu sorunla mücadele etmek için bir yandan tıbbî çözümler üretmeye çalışırken⁵ öbür yandan da hayatını anlamlandırmak ve psikolojisini sağlam tutmak için dinî ve manevî faaliyetlere yönelmiştir.⁶ Yapılan farklı sosyo-demografik verilere sahip araştırmalarda kriz dönemlerinde dine yönelmede artışlar yaşandığı⁷ ve dinî yönelimin salgın, tsunami, deprem, vb. birçok krizin bireyin psikolojisi üzerindeki olumsuz etkilerine karşı psikolojik iyileştirme sağladığı görülmüştür.⁸ Dinin bu yapıcı işlevinin sadece kriz ve şok dönemlerinde değil, normal hayatta da kullanılması önem arz etmektedir. Bu sebeple manevî danışmanlık programlarının geliştirilmesi ve manevî danışmanların yetiştirilmesinin toplum sağlığı açısından önemli olduğunu ifade etmekte yarar vardır.⁹

Bireyin ruh sağlığı üzerinde etkili olan duygulardan biri de şükür duygusudur. Din, dindarlık ve maneviyat gibi kavramların yanı sıra, şükür duygusunun da kişinin ruh sağlığı üzerinde pozitif etkisi

⁴ "WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard" (Erişim 18 Temmuz 2021).

⁵ Mehmet Emin Kalgı, "Dijitalleşme Bağlamında Din ve Dindarlık", *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, ed. Fevzi Rençber vd. (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 4.

⁶ Simon Dein vd., "Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research", *Mental Health, Religion & Culture* 23/1 (2020), 4; Ejder Okumuş, "Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi", *Küresel Salgınlarla Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiyeşi Yayınları, 2020), 34; Mehmet Emin Kalgı, "Koronavirüs ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2021), 113.

⁷ Paul Isiko Alexander, "Religious Construction of Disease: An Exploratory Appraisal of Religious Responses to the Covid-19 Pandemic in Uganda", *Journal of African Studies and Development* 12/3 (2020), 77-96.

⁸ Fatih Kandemir, "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma" 8/1 (2020), 124; Figen Kasapoğlu, "Covid-19 Salgını Sürecinde Kaygı İle Maneviyat, Psikolojik Sağlık ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi", *Journal of Turkish Studies* 15/4 (2020), 605; Steven Pirutinsky vd., "Covid-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews", *Journal of Religion and Health* 59/ (2020), 2288-2301; Victor Counted vd., "Hope and Well-Being in Vulnerable Contexts During the Covid-19 Pandemic: Does Religious Coping Matter?", *The Journal of Positive Psychology*, (2020), 4.

⁹ Mehmet Emin Kalgı, "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 136.

olduğu ifade edilmektedir.¹⁰ Özellikle kriz dönemlerinde şokun yarattığı olumsuz atmosfer insanları bir yandan dinî motifleri kullanmaya yönlendirirken¹¹ öbür taraftan Tanrı'nın kendilerine verdiği sağlık için şükür duymaya yönlendirmektedir. Nitekim araştırmalar bireyin ölüm duygusuna yaklaştıkça dindarlaştığını ortaya koymaktadır.¹² Ayrıca dine yönelen bireyler zaman içinde Tanrı'nın kendilerine verdiği nimetler için şükür duymaktadır.¹³ Korku, çaresizlik, güvenlik ihtiyacı ve anlam arayışı bireyleri dine bağlayan önemli psikolojik nedenlerdendir. Çünkü salgının yarattığı krizin kişide farkındalık yarattığı ve bu farkındalığın neticesi olarak kişinin şükürünü Tanrı'ya ibâdet ederek gösterdiği söylenebilir. Fakat şükür duygusu ya da şükür duyma sadece Tanrı'nın kendisine verdiği nimetler için bir minnettarlık duygusu değil, bu duygu aynı zamanda bireyin kendisine cömertçe davranan kişilere karşı hissettiği bir memnuniyet durumu olarak da ifade edilmektedir.¹⁴ Daha geniş perspektifte düşünüldüğünde, doğanın insanoğluna sunduğu nimetler karşısında bireyin minnettarlık duyması da şükran kavramının kapsamına alınabilmektedir. Dolayısıyla tüm bu tanım ve ifadelerle birlikte şükür duygusunun anlamını oldukça geniş bir yelpazede değerlendirmek gerekmektedir.¹⁵ Nitekim bu kavramın gerek dilsel açıdan literatürümüzde farklı anlamlarda kullanılması, gerekse farklı bilim alanlarının kavramı farklı çağrışımlara sebebiyet verecek kelimelerle açıklamaya çalışmaları söz konusu kavrama ilişkin tanımlanmayı zorlaştırmaktadır.

Akademik camiada özellikle de sosyal bilimlerde çok sık kullanılan kavramlardan biri de dindarlıktır. Öncelikle bu kavram her din veya dinin mensupları için farklı anlamlar ihtiva etmektedir. Kavramın tanımlanması hususunda farklı fikirler mevcut olsa da farklı kültürlerde yapılan araştırmalarda dinin birey psikolojisi üzerindeki etkilerinin benzer olduğunu göstermektedir.¹⁶ İnsanlığın bu tarz sonuçlar elde etmesini sağlayan önemli faktörlerin başında farklı kuram ve kişilerce dindarlığı ölçmeye yönelik geliştirilen ölçme araçları gelmektedir. Çünkü dindarlığın ölçülmesi noktasında ortak ölçütlerin belirlenmesinin, kavram bütünlüğüne öncülük edileceği düşünülmektedir. Nitekim dindarlık konusunda geliştirilen farklı ölçme araçlarının farklı dinî geleneklere uyarlanması kültürler arası dindarlık özelliklerini ortaya çıkarabilir. Psiko-sosyal bir varlık olarak insanın aynı olaylar karşısında benzer tepkiler vermesi beklenen bir durumdur.¹⁷ Nitekim günümüzde insanın salgın karşısında yaşadığı kriz ve şok hali benzerlikler gösterdiği gibi krizden kurtulmaya yönelik geliştirdiği reaksiyonların da benzerlik göstermesi bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Covid-19 salgın krizinin insanların psikolojileri üzerindeki negatif etkisinin bir sonucu olarak öncelikle kişileri mutsuz etmesi kaçınılmaz olmuştur. İnsanların yaşadıkları bu negatif atmosfere ve mutsuz ortama karşı birçok psiko-sosyal strateji geliştirdiği bilinmektedir. Örneğin, kutsal mekânlarda dua seremonisi düzenleme, Tanrı'ya karşı şükürünü eda edecek dinî faaliyetlere katılma, açık hava konserleri tertip etme, sanal ağlar üzerinde sohbet ve tartışmalara katılma vb. birçok etkinlik sayılabilir. Dolayısıyla bu etkinliklerin bir kısmı din bağlantılı olarak gerçekleştirilirken bir kısmı dinden bağımsız

¹⁰ Ferhat Kardeş - İlhan Yalçın, "Şükran Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/69 (2019), 14.

¹¹ Hasan Kaplan vd., "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", *Turkish Studies* 15/4 (2020), 579-598; Ejder Okumuş, "Tabii Afetler, Din ve Toplum -Marmara Depremi Örneği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 339-373; Jeanet Sinding Bentzen, *In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic* (University of Copenhagen, 2020); Michelle Boorstein, "A Quarter of Americans, and a Majority of Black Protestants, Say Their Religious Faith Has Deepened Because of the Coronavirus", *Washington Post* (2020); Ejder Okumuş, "Olağanüstü Zamanlarda Din: Küresel Kovid-19 Örneği", *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020), 173-206.

¹² Kalgı, "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma", 147.

¹³ Ali Ayten, *Erdeme Dönüş & Psikoloji ve Mutluluk Yolu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016).

¹⁴ Kardeş - Yalçın, "Şükran Ölçeği", 14-15.

¹⁵ Kübra Kaplaner - Halil Ekşi, "Manevi Şükran Ölçeği'nin Türkçe Uyarlaması Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 18/1 (2020), 1-4.

¹⁶ Niyazi Akyüz, "Dinin Nesnelleşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 287.

¹⁷ Süleyman Doğanay, "Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali" 19/1 (2019), 303.

olarak gerçekleştirmektedir. Ancak nihâi anlamda bu etkinlik ve faaliyetlerin hepsinin insanın yaşadığı şok halinden kurtulup huzur bulmaya yönelik bir çabadan ileri geldiği söylenebilir. Araştırmalar, insanların kriz dönemlerinde bir araya gelerek krizin yarattığı negatif etkiye karşı daha etkili sonuçlar aldığını göstermektedir. Dolayısıyla hem dinî hem de dinî olmayan etkinliklerin psikolojik rahatlama ile bir ilişkisi vardır.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde araştırmamızın problemi, Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ile geçirmeyen kişilerin dinî yönelimleri ile şükran duygularını karşılaştırmak ve konuyu dindarlık bağlamında ele almaktır. Araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

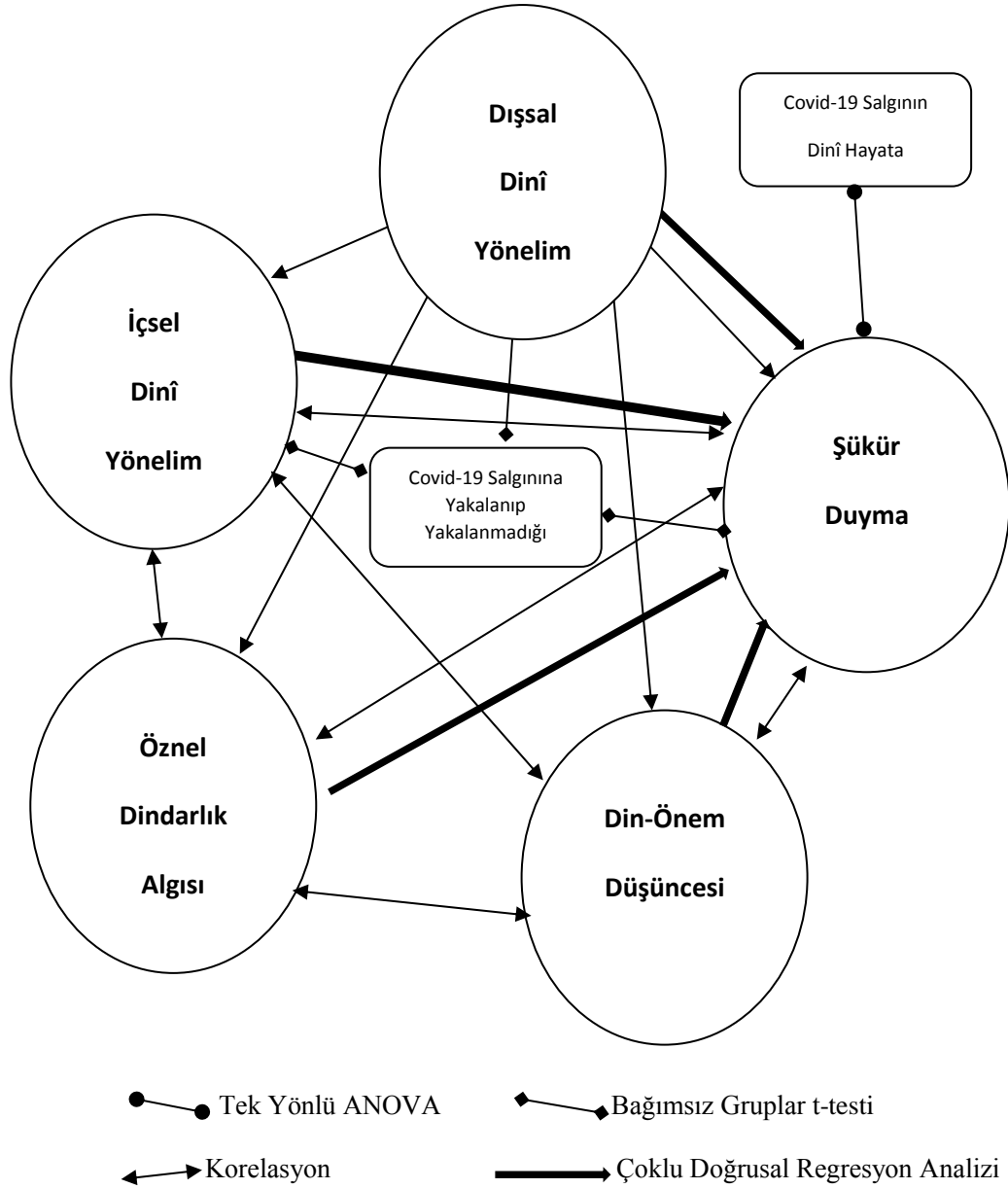
- a. Covid-19 hastalığını geçiren ve geçirmeyen kişilerin şükran duyma, içsel dinî yönelim ve dışsal dinî yönelim puanları farklılaşmakta mıdır?
- b. Covid-19 salgınının dinî hayata etkisine göre şükran duyma puanları farklılaşmakta mıdır?
- c. Şükran duyma, içsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din önem düşüncesi değişkenleri arasında bir ilişki var mıdır?
- d. İçsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din önem düşüncesi değişkenlerinin şükran duyma üzerinde bir etkisi var mıdır? Etkisi varsa hangi değişken veya değişkenler şükran duymayı daha fazla yordamaktadır?

2. Yöntem

Araştırmaya başlanmadan önce araştırmada kullanılacak ölçeklerin izni alınmış olup daha sonra oluşturulan kişisel bilgi formu ve bu ölçekler etik kurula sunulmuştur. Daha sonra bu formların etik kurul izni alındıktan sonra formlar katılımcılara online ortamda uygulanmıştır.

2.1. Araştırmanın Deseni ve Modeli

Araştırmamız, Nisan-Mayıs 2021 tarihleri arasında farklı sosyo-demografik özelliklere sahip bireylerle yapılan tanımlayıcı ve kesitsel tipteki empirik bir çalışmadır. Araştırmada desen olarak nicel desen, model olarak ise genel tarama modeli kullanılmıştır. Bununla birlikte Covid-19 hastalığını geçiren ve geçirmeyen kişilerin şükür ve dindarlık düzeylerinin tespit edilmesi ve karşılaştırılmasını amaçlayan bu araştırmada veriler, ilişki, farklılık ve yordama çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın modeli şu şekildedir:

Şekil 1. Katılımcıların Dindarlık Durumuna ve Şükür Duygusuna İlişkin Araştırma Modeli

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Türkiye'nin farklı şehirlerinde ikâmet eden kişiler oluşturmaktadır. Araştırmamız, Covid-19 hastalığını geçiren ve geçirmeyen kişileri karşılaştırmayı amaç edindiğinden, araştırmada iki örnekleme tekniği kullanılmıştır. Buna göre, Covid-19 hastalığını geçirmeyen kişiler basit tesadüfi yolla, Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ise amaçlı örnekleme yoluyla seçilmiştir. Verilerin internet üzerinden online olarak toplandığı bu araştırmaya 265 kişi katılmış olup bunların 26'sı

anketleri yönergeye uygun doldurmadığı için analizden çıkarılmıştır. Analizlere 239 kişinin verisi ile devam edilmiştir. Bunların 104'ü (%43.5) kadın, 135'i (%56.5) ise erkektir. Katılımcıların 78'i (%32.6) gelir düzeyinin düşük, 153'ü (%64) gelir düzeyinin orta ve 8'i (%3.3) gelir düzeyinin yüksek olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, katılımcıların yaş aralığı 13-67 arasında değişmekte olup yaş ortalaması ise 27.85 ± 9.55 'tir. Katılımcıların yaşları ile ilgili detaylı bilgi Tablo-1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Yaş Düzeylerinin Sayısı, Oranı (%) ve Yığılmış Oranı

	Sayı (N)	Oran (%)	Yığılmış Oran (%)
Ergenlik (13-22)	67	28	28
İlk Yetişkinlik (23-40)	151	63,2	91,2
Orta Yetişkinlik (41-60)	17	7,1	98,3
Yaşlılık (60 yaş üstü)	4	1,7	100
Toplam	239	100	

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların %63,2'si 23-40 yaş aralığında, %28'i 13-22 yaş aralığında ve %7,1'i 41-60 yaş aralığında bulunuyor. 60 yaş üstü olan kişi sayısı ise %1,7'dir.

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Dinî Yönelim Ölçeği

Allport ve Ross tarafından geliştirilen “Dinî Yönelim Ölçeği” Sönmez¹⁸ tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Her yaş düzeyinde kullanılabilen bu ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması için çeşitli üniversitelerde öğrenimlerine devam eden 872 kişilik örneklem grubu kullanılmıştır.¹⁹ 5'li Likert şeklinde hazırlanan ölçeğin açılımlı faktör analizine göre, ölçeğin *içsel dinî yönelim* ve *dışsal dinî yönelim* olmak üzere iki faktörlü olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğin 9 maddesi içsel dinî yönelimi (1, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 16, 19), 10 maddesi dışsal dinî yönelimi (2, 4, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 20) oluşturan toplam 19 maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler; “kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), kararsızım (3), katılıyorum (4) ve kesinlikle katılıyorum (5)” şeklinde kodlanıp puanlanmaktadır. Buna göre ölçekten alınabilecek puanlar 5-95 arasında değişmektedir. Ölçek faktörlerinin iç tutarlılık (cronbach alpha) katsayısına bakıldığında içsel dinî yönelim için ,93, dışsal dinî yönelim için ise ,68 olarak tespit edilmiştir.

2.3.2. Şükran Ölçeği

Ölçek, Kardaş ve Yalçın tarafından geliştirilmiştir.²⁰ Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi öğrencileri ve bu fakültede pedagojik formasyon eğitimi gören diğer fakülte öğrencileri ile gerçekleştirilmiştir. Veri analizi sürecinde açılımlı faktör analizi 350, benzer ölçek geçerliği 339 ve test-tekrar test güvenirliliği 50 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte araştırmaya katılan kişilerin % 82.6'sı kadın, % 17.4'ü ise erkektir. Katılımcıların yaş aralığı 18-40 olup, yaş ortalaması 22.3'tür. Araştırmacılar, ölçeğin geliştirme aşamasında öncelikle 50 soruluk madde havuzu oluşturmuşlardır.

¹⁸ Özlem Altunsu Sönmez, *Religiosity, Self Monitoring Political Participation: A Research on Turkey* (Republic of Moldova/Chisinau: Lambert Academic Publishing, 2013).

¹⁹ bz. Altunsu Sönmez, *Religiosity, Self Monitoring Political Participation: A Research on Turkey*, 84-94.

²⁰ Kardaş - Yalçın, “Şükran Ölçeği”.

Daha sonra uzman görüşleri doğrultusunda bazı maddeler ölçekten çıkarılmış, geriye kalan maddelerle analizlere devam edilmiş ve yapılan analizler sonucunda ölçeğin nihai formu 25 madde olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte ölçek maddeleri için oluşturulan yapı varyansın %58'ini açıkladığı tespit edilmiştir. Ölçek, 5'li Likert şeklinde puanlanmaktadır. Ölçeğin maddeleri, "kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), kararsızım (3), katılıyorum (4) ve kesinlikle katılıyorum (5)" şeklinde kodlanıp puanlanmakla birlikte ölçekten alınabilecek puanlar 5-125 arasında değişmektedir. Araştırmacılar, ölçeğin güvenilirliğini tespit etmek için iç tutarlılık katsayısına (cronbach alpha) bakmış ve bu sayıyı ,88 olarak hesaplamıştır. Araştırmamızda ise ölçeğin iç tutarlılık katsayısı (cronbach alpha) ,86 olarak bulunmuştur. Tüm bu analizler sonucunda ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğuna karar verilmiş olmakla birlikte ölçeğin öğrenciler, yetişkinler, çalışan kişiler ve evli bireyler gibi farklı gruplarda kullanılabileceği ifade edilmiştir.²¹

2.4. Verilerin Analizi

Anket verilerinin girilmesinde ve bunların farklı istatistiksel tekniklerle analiz edilmesinde SPSS-20 programı kullanılmıştır. Verilerin analiz sürecinde normallik durumu kontrol edilmiş ve verilerin normal dağıldığı, yani normalliğin sağlandığı tespit edilmiştir (Tablo-4). İki değişken arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek için *bağımsız gruplar t-testi*, ikiden fazla değişken arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek için ise *tek yönlü ANOVA kullanılmıştır*. Anlamlı farklılığın tespit edilmesi durumunda ise bu farklılığın hangi değişkenler arasında olduğunu tespit etmek için çoklu karşılaştırma analizlerinden "Post Hoc" analizi yapılmıştır. Post Hoc analizlerinden ise "Scheffe" testi kullanılmıştır. Buna göre;

a. Katılımcıların Covid-19 hastalığına yakalanıp yakalanmama durumuna göre şükran duyma, içsel dinî yönelim ve dışsal dinî yönelim puanlarının farklılaşp farklılaşmadığını tespit edilmesi için bağımsız gruplar t-testi,

b. Katılımcıların Covid-19 salgının dinî hayata etkisine göre şükran duyma puanlarının farklılaşp farklılaşmadığının tespit edilmesi için tek yönlü ANOVA,

c. Şükran duyma, içsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din önem düşüncesi değişkenleri arasındaki ilişkiyi öğrenmek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyonu,

d. İçsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din önem düşüncesi değişkenlerinin şükran duymayı yordayıp yordamadığının tespiti için çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır.

e.

Tablo 2. Şükür Duyma, İçsel Dinî Yönelim ve Dışsal Dinî Yönelim Alt boyutlarından elde Edilen Puanların Dağılımına İlişkin Normallik Sonuçları

	Şükür Duyma	İçsel Dinî Yönelim	Dışsal Dinî Yönelim
Skewness	-,22	-,49	,29
Kurtosis	-,33	-,26	,57

Tablo 2 incelendiğinde puanlara ait dağılımın normal dağıldığı görülmektedir. Puanlar normal dağıldığından (-1,5-1,5 arasında) elde edilen veriler parametrik testler ile analiz edilmiştir.

²¹ Kardeş - Yalçın, "Şükran Ölçeği", 27.

3. Bulgular

Tablo 3. Covid-19 Hastalığını Geçirip Geçirmeme Durumuna Göre Şükür Duyma, İçsel Dinî Yönelim ve Dışsal Dinî Yönelim Puanlarına İlişkin Bağımsız t-testi Sonuçları

Değişken	Gruplar	N	\bar{x}	S	sd	t	p
Şükür Duyma	Evet	79	100,37	10,68	237	-,559	,577
	Hayır	160	99,55	10,66			
İçsel Dinî Yönelim	Evet	79	36,41	4,08	237	1,005	,316
	Hayır	160	37,01	4,48			
Dışsal Dinî Yönelim	Evet	79	29,43	4,09	237	-,330	,742
	Hayır	160	29,25	3,92			

Tablo 3'te Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ile Covid-19 hastalığını geçirmeyen kişilerin şükür düzeyleri ($t_{(237)} = -,559$, $p = ,577$), içsel dinî yönelim puanları ($t_{(237)} = 1,005$, $p = ,316$) ve dışsal dinî yönelim puanları ($t_{(237)} = -,330$, $p = ,742$) farklılaşmamaktadır.

Tablo 4. Covid-19 Salgınının Dinî Hayata Etkisine Göre Şükür Duyma Puanlarına İlişkin Tek Yönlü ANOVA Sonuçları

Değişken	N	\bar{x}	ss
a. Olumsuz yönde etkiledi	49	100,37	10,323
b. Etkilemedi	121	97,50	10,740
c. Olumlu yönde etkiledi	69	103,49	9,620
Total	239	99,82	10,621

Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	p**	Anlamlı Fark (Scheffe)
Gruplar Arası	1594,382	2	797,191			
Grup İçi	25250,882	236	106,995	7,451	0.001	c>b
Toplam	26845,264	238				

p**<.01

Tablo 4'e bakıldığında salgının dinî hayatını olumlu yönde etkilediğini ifade eden grubun şükür duyma puanlarının en yüksek olduğu görülmektedir. Salgının dinî hayatını olumsuz yönde etkilediğini ifade eden grubun şükür duyma ortalama puanı 100.37 iken, Salgının dinî hayatını etkilemediğini ifade eden grubun şükür duyma ortalama puanı 97.50'dir. Salgının dinî hayata etkisinin, grupların şükür duyma puan ortalamalarına göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için yapılan tek yönlü ANOVA testinde, gruplar arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür [$F_{(2-236)}= 7,451$, $p<0,01$]. Yapılan Post Hoc (Scheffe) çoklu karşılaştırma analizi sonucunda anlamlı farkın, Salgının dinî hayatını olumlu yönde etkilediğini ifade eden grup ile Salgının dinî hayatını etkilemediğini ifade eden grup arasında olduğu görülmüştür. Test sonucu hesaplanan etki büyüklüğü ($\eta^2=0,06$), bu farkın düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Scheffe testi ile ilgili sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların Covid-19 Salgınının Dinî Hayata Etkisine Göre Şükür Duyma Puanlarına Ait Scheffe Testi Sonuçları

Covid-19 Salgınının Dinî Hayata Etkisi	Covid-19 Salgınının Dinî Hayata Etkisi	Ortalamalar Arası Fark	Standart Hata	P
Olumsuz yönde etkiledi	Etkilemedi	2,86	1,75	,27
	Olumlu yönde etkiledi	-3,13	1,93	,27
Etkilemedi	Olumsuz yönde etkiledi	-2,86	1,75	,27
	Olumlu yönde etkiledi	-5,99*	1,56	,001
Olumlu yönde etkiledi	Olumsuz yönde etkiledi	3,13	1,93	,27
	Etkilemedi	5,99*	1,56	,001

* $p<.05$

Tablo 6. Değişkenlerin Ortalama, Standart Sapma, Minimum ve Maksimum Değerleri ve Bu Değişkenler Arasındaki Korelasyon Değerleri

	M	SD	Min	Max	1	2	3	4	5
1. Şükür duyma	99,82	10,62	71	120	-				
2. İçsel dinî yönelim	36,81	4,35	25	45	,41**	-			
3. Dışsal dinî yönelim	29,31	3,97	17	41	-,10	,03	-		
4. Öznel dindarlık algısı	2,64	0,65	1	4	,12*	,47**	-,00	-	
5. Din-önem düşüncesi	3,65	0,54	2	4	,32**	,65**	-,02	,39**	-

$p^{**}<.001$; $p^{*}<.05$

Araştırmanın bu bulgusunda tabloda verilen beş değişken arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Bununla birlikte tabloda belirtilen öznel dindarlık algısı ve din-önem düşüncesi değişkenleri sürekli değişkenler şeklinde oluşturulmuştur. Buna göre şükür duyma ile içsel dinî yönelim arasında zayıf düzeyde ($r= ,41$, $p< ,001$), şükür duyma ile öznel dindarlık algısı arasında çok zayıf düzeyde ($r= ,12$, $p< ,01$) ve şükür duyma ile din-önem düşüncesi arasında zayıf düzeyde ($r= ,32$, $p< ,001$) pozitif yönde ilişki

olduğu görülmüştür. Ayrıca içsel dinî yönelim ile öznel dindarlık algısı arasında zayıf düzeyde ($r= ,47$, $p< ,001$), içsel dinî yönelim ile din-önem düşüncesi arasında orta düzeyde ($r= ,65$, $p< ,001$) ve öznel dindarlık algısı ile din-önem düşüncesi arasında zayıf düzeyde ($r= ,39$, $p< ,001$) pozitif yönde ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 7. Bazı Bağımsız Değişkenlerin Şükür Duymayı Yordamasına Dair Çoklu Doğrusal Regresyon Analiz Sonuçları (Enter Yöntemi)

Değişken	B	Standart Hata	Beta	t	p	İkili (r)	Kısmi (r)
Sabit	70,201	7,017		10,004	,000		
İçsel dinî yönelim	,987	,199	,404	4,964	,000	,412	,309
Dışsal dinî yönelim	-,302	,157	-,113	-1,924	,056	-,102	-,125
Öznel dindarlık algısı	-1,837	1,094	-,113	-1,680	,094	,117	-,109
Din-önem düşüncesi	1,913	1,524	,098	1,255	,211	,320	,082
R= 0,443		R ² = 0,196					
F ₍₄₋₂₃₄₎ = 14,295		p< ,001					

Bağımlı değişken: Şükür duyma

İçsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din-önem düşüncesi değişkenlerinin şükür duymayı hangi düzeyde yordadığını ortaya koymaya yönelik yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda bu dört değişken, şükür duyma puanlarındaki varyansın yaklaşık olarak %20'sini açıklamaktadır (R= 0,443, R²= 0,196, $p< ,001$).

Standardize edilmiş (β) regresyon katsayılarına bakıldığında, yordayıcı değişkenlerin şükür duyma üzerindeki görece önem sırasına göre içsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din-önem düşüncesi şeklinde olduğu görülmüştür. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçları incelendiğinde ise içsel dinî yönelim değişkeninin şükür duyma üzerinde anlamlı yordayıcı olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Araştırma, Covid-19 sürecinde kişilerin dindarlık ve şükür düzeyini konu edinmiştir. Bu konu bağlamında araştırmada, Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ile geçirmeyen kişilerin dinî yönelimleri ile şükür düzeylerinin ortaya konulması ve dinî yönelimlerin şükür üzerinde ne düzeyde etkisinin olduğu tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ile geçirmeyen kişilerin şükür duyma, içsel dinî yönelim ve dışsal dinî yönelim puanları farklılaşmamaktadır. Her ne kadar Covid-19 hastalığını geçiren kişiler ile geçirmeyen kişilerin şükür duyma düzeyleri arasında bir farklılaşma görülmesi de Covid-19 hastalığını geçiren kişilerin şükür duyma puan ortalamalarının daha yüksek olması önemli bir sonuçtur. Çünkü şükür duymanın kişinin ruh sağlığı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu vurgulamak gerekir.²² Bir kişiden fayda görme algısı, takdir etme veya takdir edilme hissi,

²² Kardeş - Yalçın, “Şükran Ölçeği”, 14.

nimetlerden faydalanma duygusu gibi birçok etkenin, kişinin kendini mutlu hissetmesine ve huzur bulmasına katkı sağladığı ifade edilmektedir.²³ Nitekim yapılan alan araştırmalarında şükür duyma ile psikolojik sağlık arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmektedir.²⁴ Dolayısıyla şükür duygusunun negatif duygulara karşı etkili bir panzehir olduğu ifade edilebilir.²⁵ Örneğin, bireyin yaşadığı olumsuz duygular karşısında Tanrı'ya sığınmak ve ona şükür duymak bireye bir dayanak noktası oluşturmaktadır.²⁶ Başka bir ifadeyle zorluklarla başa çıkmak için Tanrı'ya sığınmak, kişinin kendini güvende hissetmesini sağlamaktadır.²⁷ Nitekim dindarlık konusunda yapılan bir araştırmada, gerek iç kaynaklı olsun gerek dış kaynaklı olsun kişi ne kadar şükür sahibi olursa hayat memnuniyet düzeyinin de aynı oranda arttığı tespit edilmiştir.²⁸

Ölüm duygusunu yakından hisseden bir bireyin, daha da dindarlaşması beklenmektedir. Bununla birlikte çalışmamızda Covid-19 hastalığını geçiren ve geçirmeyen kişilerin, içsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim ve şükür duyma puanlarının farklılaşmadığı görülmüştür. Yapılan araştırmalarda her ne kadar ölüm duygusu din üzerinde önemli bir faktör olarak görülse de²⁹ dindarlığı etkileyen başka unsurlar da mevcuttur. Bu unsurlar sosyo-ekonomik düzey, kişinin cinselliğe bakışı, medeni durum, kırsal-kent hayatı, sosyal yaşantılar, kültürel etkenler şeklinde sıralanmaktadır.³⁰ Dolayısıyla dindarlık kısa süreli gelişen bir durum değil, kişinin yaşamının tümüne dayanan, yani bir hayat tecrübesine bağlı olarak gelişen psiko-dinamik ve uzun bir süreçtir. Bu nedenle bu kimliği, yani dindarlığı tecrübe eden birey, yaşam biçimini bu kimliğe göre düzenler. Bu durum, içe dönük dindarlık, dışa dönük dindarlık ya da şükran duyma düzeyinin bireyin geçmiş yaşantılarından bağımsız bir şekilde değerlendirilemeyeceği anlamına gelir. Başka bir ifade ile bireyin, farklı dindarlık eğilimleri arasında kısa sürede geçiş yapmasının zor olduğu söylenebilir. Bu nedenle hastalığı geçiren kişiler ile geçirmeyen kişilerin şükran duyma düzeylerinin ve dindarlık yönelimlerinin farklılaşmamasının bir sebebi olarak dindarlığın oldukça dinamik bir süreç içermesidir.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verileri, bireyin hastalığı geçirme süresinin yaklaşık iki hafta olduğunu göstermektedir. Bu kadar kısa sürede bir kişinin dindarlık yöneliminde belirgin bir değişimin olmasını beklemek doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim araştırmamız, hastalığa yakalanmayanlarla birlikte hastalığa yakalanıp iyileşen kişileri konu edinmektedir. Dolayısıyla bu hastalığı geçirdikten sonra salgının etkisi ortadan kaybolabilmektedir. Bunun için çalışmanın hastalık sürecindeki kişilere uygulanmasının farklı sonuçların elde edilmesini sağlayabileceği ifade edilebilir. Araştırmalar, dine yönelmenin hastalığa yakalanma ile eş zamanlı olarak arttığını ortaya koymakla birlikte³¹ salgının etkisi ortadan kaybolduktan sonra dine yönelmede tersine bir durum yaşandığını göstermektedir.³² Bu durum,

²³ Ernst T. Bohlmeijer vd., "Promoting Gratitude as a Resource for Sustainable Mental Health: Results of a 3-Armed Randomized Controlled Trial up to 6 Months Follow-Up", *Journal of Happiness Studies* 22/3 (2021), 1012.

²⁴ David J. Disabato vd., "Different Types of Well-Being? A Cross-Cultural Examination of Hedonic and Eudaimonic Well-Being", *Psychological Assessment* 28/5 (2016), 471; Alex M. Wood vd., *Positive Clinical Psychology*, "Gratitude and Well-Being: A Review and Theoretical Integration", *Clinical Psychology Review* 30/7 (2010), 890; bk. Gülüşan Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 16-23.

²⁵ Kardaş - Yalçın, "Şükran Ölçeği", 15.

²⁶ Ali Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 48.

²⁷ Halil Eksi, *Başaçıkma, Dini Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Eğitim, İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi Öğrencilerinin Karşılaştırılması* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001), 7.

²⁸ Ayten vd., "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", 75.

²⁹ bz. Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din* (İstanbul: DEM Yayınları, 2008).

³⁰ Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 3.

³¹ bz. Hasan Kaplan, "Salgın Sürecinde Dini Duygular Yoğunlaştı" (11 Haziran 2020).

³² Jessica Glenza, "Epidemiologist Looks to the Past to Predict Second Post-Pandemic 'Roaring 20s'", *The Guardian* (Aralık 2020).

Covid-19 hastalığını geçirenler ile geçirmeyen kişilerin içsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim ve şükür duyma puanlarının birbirinden farklılaşmamasının farklı bir sebebi olabilir.

Ayrıca, Covid-19 salgını sadece hastalığa yakalanan kişileri değil hastalığa yakalanmayan kişileri de etkileyebilmektedir. Örneğin; salgının ilk dönemlerinde kolonya, maske, dezenfektan gibi ürünlerin kısa sürede tüketilmesi salgının bireylerin psikolojileri üzerindeki etkisini göstermektedir. Daha da önemlisi Covid-19 hastalığından komşusunu, yakınına ya da sevdiği birini kaybeden bir kişi de bu durumdan olumsuz yönde etkilenebilmektedir. 30 Ağustos 2021 tarihi itibarıyla Türkiye’de 245 kişi salgın sebebiyle hayatını kaybetmiştir. 33 Dolayısıyla bu veriler bize, salgının olumsuz etkisinin Türkiye’nin her bölgesinde hissedildiği sonucu vermektedir. İşte bu noktada, hastalığı geçiren ve geçirmeyen kişilerin içsel dinî yönelim, dışsal dinî yönelim ve şükür duyma puanlarının farklılaşmamasının sebeplerinden birinin, her iki grubun da salgından olumsuz yönde etkilenmiş olması olduğu düşünülebilir.

Araştırmamızda, Covid-19 salgınının dinî hayatını olumlu yönde etkilediğini ifade edenlerin şükür düzeylerinin en yüksek olduğu görülmüştür. Nitekim bu konudaki değişkenlere göre şükür duyma puan ortalamalarının farklılaştığı ve farklılaşmanın Covid-19 salgınının dinî hayatına olumlu etkisi olduğunu ifade edenler ile Covid-19 salgınının dinî hayatına etkisinin olmadığını ifade edenler arasında olduğu tespit edilmiştir.

Kriz ve şok dönemlerinde bireyin Tanrı’ya sığındığı ve bu durumun beraberinde bireyi psikolojik olarak rahatlatığı bilinmektedir.³⁴ Bu dönemlerde birey, müntesip olduğu dinin ritüellerine katılmak ve ritüellere bağlı olarak dinî motifleri kullanarak dinî kimliğini yani inancını ön plana çıkarmaktadır. Başka bir ifadeyle dindarlığın olağanüstü dönemlerde arttığı ifade edilmektedir. Örneğin, yapılan bir araştırmada Covid-19 salgını döneminde dua edenlerin oranının iki katına çıkması bir dindarlık göstergesi olarak yorumlanabilir.³⁵ Başka bir araştırmada salgının insanlar üzerinde yarattığı stres ve korku ile başa çıkmak için bireylerin zikir yapma, dua etme, dinî ritüelleri yerine getirme gibi dinî faaliyetlere yönelmelerinin salgının dinî hayatı olumlu yönde etkilediğinin bir başka göstergesi olduğu ifade edilebilir.³⁶ Aynı zamanda Covid-19 salgınının ve sosyal kısıtlamaların neden olduğu korku, kaygı ve belirsizlik ile başa çıkma sürecinde dinin, salgına ulvi bir anlam kazandırarak ve pozitif duyguları artırarak ruh sağlığının korunmasına katkı sağladığı araştırmalarda tespit edilmiştir. Örneğin, Karşlı’nın farklı yaş ve meslekten 514 birey üzerinde yaptığı araştırmada, dini tutum düzeyi yüksek olan bireylerin salgının ilahi bir imtihan olduğuna daha fazla inandıkları, daha az Covid-19’a yakalanma korkusu yaşadıkları, salgın sürecinde dinden daha fazla sosyal destek sağladıkları ve geleceğe dair daha fazla ümitli oldukları tespit edilmiştir.³⁷

Nitekim bu durumu destekleyen başka araştırmalar da mevcuttur.³⁸ Her ne kadar sözünü ettiğimiz araştırmalarda salgının yarattığı şokun etkisiyle insanlar dine yönelse de ya da salgının insanlar üzerinde yarattığı olumsuz atmosfere karşı dinî faaliyetler bir çare olarak görülse de salgın sonrasında bu olumlu etkilerin tersine döndüğünü ortaya koyan araştırmalar da vardır.³⁹

³³ “Covid19” (Erişim 30 Ağustos 2021), 19.

³⁴ Pirutinsky vd., “Covid-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews”; Counted vd., “Hope and Well-Being in Vulnerable Contexts During the Covid-19 Pandemic”.

³⁵ Boorstein, “A Quarter of Americans, and a Majority of Black Protestants, Say Their Religious Faith Has Deepened Because of the Coronavirus”.

³⁶ Kaplan vd., “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”, 587-590.

³⁷ Necmi Karşlı, “Covid 19 Algısı, Sağlık Bilişleri ve Dindarlık”, *Dindarlık, Kişilik ve Ruh Sağlığı*, ed. Nevzat Gencer - Muammer Cengil (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), 314-316.

³⁸ Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”; Kasapoğlu, “Covid-19 Salgını Sürecinde Kaygı İle Maneviyat, Psikolojik Sağlamlık ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”; Bentzen, *In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic*; Okumuş, “Tabii Afetler, Din ve Toplum -Marmara Depremi Örneği”.

³⁹ Muhittin İmlı, “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 23/57 (2020), 65-94.

Araştırmamızın bir diğer sonucu ise dinî yönelimin yani dindarlığın şükür duygusunu yordayıp yordamadığına ilişkindir. Buna göre şükür üzerinde en etkili değişken içsel dinî yönelimdir, yani sadece içsel dinî yönelim şükür duygusunu anlamlı düzeyde yordamaktadır. Fakat dışsal dinî yönelim, öznel dindarlık algısı ve din-önem düşüncesi değişkenleri şükür üzerinde anlamlı yordayıcılar değildir. Başka araştırmalarda araştırmamıza benzer sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, Daniel C. Rohda tarafından yapılan bir araştırmada, iç güdümlü dindarlığa yönelimli bireylerin şükür düzeylerinin dış güdümlü dindarlığa yönelimli bireylere göre daha yüksek olduğu görülmüştür.⁴⁰ Benzer şekilde Göcen, dinî yönelim ile şükür duygusu arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğunu tespit etmiştir. Araştırmada özellikle ibadete yönelik ve iç kaynaklı şükür duygusunun dinî yönelimle yakın ilişkili olduğu bulunmuştur.⁴¹ Yapılan farklı nitelikteki araştırmalarda bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça daha fazla şükür ettikleri, yani dindarlığın şükür üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğu görülmüştür.⁴² Dolayısıyla bireylerin Tanrı'ya karşı şükürünü göstermek için ibadete yöneldikleri, yani dindarlığa yönelik bir şükürün ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Kısacası, araştırmamızın ve diğer araştırmaların bulguları birlikte değerlendirildiğinde, genel olarak içe dönük dindar olanların daha çok şükür duygusuna sahip olduğu söylenebilir. Bu durum dindarlık ile şükür arasındaki ilişkiyi ortaya koyma bakımından bir ölçüt olarak yorumlanabilir.

Yukarıda verilen araştırmalarda her ne kadar dindarlık ile şükür duygusu arasında olumlu bir ilişki tespit edilse de dindarlık ile şükür duygusu arasında herhangi bir ilişki tespit edilmeyen araştırmalar da mevcuttur. Örneğin, Rachel Kraus ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırmada, risk faktörü olarak alınan depresyon ve stres kontrol edildiğinde, dindarlık ile şükür duygusu arasında bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.⁴³ Birden fazla dindarlık ölçeğinin kullanıldığı başka bir araştırmada dindarlık ile şükretme arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı görülmüştür.⁴⁴ Şükür duymayı dinden bağımsız olarak yani günlük hayatında birine teşekkür etme ya da o kişiye minnettarlık duyma anlamında kullanan kişilerin dindarlık düzeyleri ile şükür duyma arasında ilişkinin tespit edilmemesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Hastalığı hafif, orta ya da şiddetli derecelerde geçiren kişilerde şükür duygusu ve dinî yönelim süreci birbirinden farklı olmaktadır. Bu sebeple hastalığı farklı derecelerde atlatan örneklem gruplarıyla çalışılması önerilebilir.

Araştırmalar, salgının yaşlı insanlar üzerinde daha çok etki bıraktığını ortaya koymaktadır. Örneklemimizde yer alan kişilerin yaş ortalamasının 27.85±9.55 olup oldukça genç bir kitleden oluşmaktadır. Bunun için farklı yaş düzeyindeki kişilerle çalışılması önerilebilir.

Kaynakça

Akyüz, Niyazi. "Dinin Nesnelleşmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 273-303.

Alexander, Paul Isiko. "Religious Construction of Disease: An Exploratory Appraisal of Religious Responses to the Covid-19 Pandemic in Uganda". *Journal of African Studies and Development* 12/3 (2020), 77-96. <https://doi.org/10.5897/JASD2020.0573>

Altunsu Sönmez, Özlem. *Religiosity, Self Monitoring Political Participation: A Research on Turkey*. Republic of Moldova/Chisinau: Lambert Academic Publishing, 2013.

⁴⁰ Daniel C. Rohda, *The Mediating/Moderating Effects of Intrinsic Religiosity on the Gratitude-Health Relationship* (Greenville: East Carolina University, Social Sciences Institute, Master's Thesis, 2009), 42.

⁴¹ Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 178.

⁴² Ji-yeon Lee - Jimin Kim, "Korean Christian Young Adults' Religiosity Affects Post-Traumatic Growth: The Mediation Effects of Forgiveness and Gratitude", *Journal of Religion and Health*, (2021); Bogdan Tudor Tulbure, "Appreciating the Positive Protects Us from Negative Emotions: The Relationship between Gratitude, Depression and Religiosity", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 187/ (2015), 475-480; Nathaniel M. Lambert vd., "Can prayer increase gratitude?", *Psychology of Religion and Spirituality* 1/3 (2009), 139-149.

⁴³ Karolina Krysinska vd., "Trait Gratitude and Suicidal Ideation and Behavior", *Crisis* 36/4 (2015), 291-296.

⁴⁴ Rachel Kraus vd., "Being Thankful: Examining the Relationship Between Young Adult Religiosity and Gratitude", *Journal of Religion and Health* 54/4 (2015), 1331-1344.

Ayten, Ali vd. “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 45-79.

Ayten, Ali. *Erdeme Dönüş & Psikoloji ve Mutluluk Yolu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Bentzen, Jeanet Sinding. *In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic*. University of Copenhagen, 2020.

Bohlmeijer, Ernst T. vd. “Promoting Gratitude as a Resource for Sustainable Mental Health: Results of a 3-Armed Randomized Controlled Trial up to 6 Months Follow-Up”. *Journal of Happiness Studies* 22/3 (2021), 1011-1032. <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00261-5>

Boorstein, Michelle. “A Quarter of Americans, and a Majority of Black Protestants, Say Their Religious Faith Has Deepened Because of the Coronavirus”. *Washington Post* (2020). <https://www.washingtonpost.com/religion/2020/04/30/coronavirus-deepening-more-religious-black-protestants/>

C. Rohda, Daniel. *The Mediating/Moderating Effects of Intrinsic Religiosity on the Gratitude-Health Relationship*. Greenville: East Carolina University, Social Sciences Institute, Master’s Thesis, 2009.

Counted, Victor vd. “Hope and Well-Being in Vulnerable Contexts During the Covid-19 Pandemic: Does Religious Coping Matter?” *The Journal of Positive Psychology*, 1-12. <https://doi.org/10.1080/17439760.2020.1832247>

Dein, Simon vd. “Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research”. *Mental Health, Religion & Culture* 23/1 (2020), 1-9. <https://doi.org/10.1080/13674676.2020.1768725>

Disabato, David J. vd. “Different Types of Well-Being? A Cross-Cultural Examination of Hedonic and Eudaimonic Well-Being”. *Psychological Assessment* 28/5 (2016), 471-482. <https://doi.org/10.1037/pas0000209>

Doğanay, Süleyman. “Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali” 19/1 (2019), 286-307.

Eksi, Halil. *Başaçıkma, Dini Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Eğitim, İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi Öğrencilerinin Karşılaştırılması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19274.47048>

Glenza, Jessica. “Epidemiologist Looks to the Past to Predict Second Post-Pandemic ‘Roaring 20s’”. *The Guardian*. Aralık 2020. Erişim 27 Aralık 2020. <http://www.theguardian.com/world/2020/dec/21/epidemiologist-1918-flu-pandemic-roaring-20s-post-covid>

Göcen, Gülüşan. *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Hökekleli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: DEM Yayınları, 2008.

İml, Muhittin. “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 23/57 (2020), 65-94. <https://doi.org/10.15745/da.721846>

Kalgı, Mehmet Emin. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 131-150. <https://doi.org/10.33420/marife.908432>

Kalgı, Mehmet Emin. “Dijitalleşme Bağlamında Din ve Dindarlık”. *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*. ed. Fevzi Rençber vd. 17-36. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.

Kalgı, Mehmet Emin. “Koronavirüs ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2021), 111-132.

Kandemir, Fatih. “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma” 8/1 (2020), 99-129. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.3876200>

Kaplan, Hasan vd. “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”. *Turkish Studies* 15/4 (2020), 579-598.

Kaplan, Hasan. “Salgın Sürecinde Dini Duygular Yoğunlaştı”. 11 Haziran 2020. Erişim 03 Nisan 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/salgin-surecinde-dini-duygular-yogunlasti/1873268>

Kaplaner, Kübra - Ekşi, Halil. "Manevi Şükran Ölçeği'nin Türkçe Uyarlaması Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 18/1 (2020), 1-16. <https://doi.org/10.37217/tebd.583207>

Kardaş, Ferhat - Yalçın, İlhan. "Şükran Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/69 (2019), 13-31. <https://doi.org/10.17755/esosder.406306>

Karşlı, Necmi. "Covid 19 Algısı, Sağlık Bilişleri ve Dindarlık". *Dindarlık, Kişilik ve Ruh Sağlığı*. ed. Nevzat Gencer - Muammer Cengil. 285-321. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.

Kasapoğlu, Figen. "Covid-19 Salgını Sürecinde Kaygı İle Maneviyat, Psikolojik Sağlık ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi". *Journal of Turkish Studies* 15/4 (2020), 599-614. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.44284>

Kraus, Rachel vd. "Being Thankful: Examining the Relationship Between Young Adult Religiosity and Gratitude". *Journal of Religion and Health* 54/4 (2015), 1331-1344. <https://doi.org/10.1007/s10943-014-9923-2>

Krysinska, Karolina vd. "Trait Gratitude and Suicidal Ideation and Behavior". *Crisis* 36/4 (2015), 291-296. <https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000320>

Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1-26.

Lambert, Nathaniel M. vd. "Can prayer increase gratitude?" *Psychology of Religion and Spirituality* 1/3 (2009), 139-149. <https://doi.org/10.1037/a0016731>

Lee, Ji-yeon - Kim, Jimin. "Korean Christian Young Adults' Religiosity Affects Post-Traumatic Growth: The Mediation Effects of Forgiveness and Gratitude". *Journal of Religion and Health*. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01213-w>

Okumuş, Ejder. "Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi". *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. ed. Ejder Okumuş. 1-50. Ankara: Eskiyeşi Yayınları, 2020.

Okumuş, Ejder. "Olağanüstü Zamanlarda Din: Küresel Kovid-19 Örneği". *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. ed. Ejder Okumuş. 173-206. Ankara: Eskiyeşi Yayınları, 2020.

Okumuş, Ejder. "Tabii Afetler, Din ve Toplum -Marmara Depremi Örneği". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 339-373.

Pirutinsky, Steven vd. "Covid-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews". *Journal of Religion and Health* 59/ (2020), 2288-2301. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01070-z>

Tulbure, Bogdan Tudor. "Appreciating the Positive Protects Us from Negative Emotions: The Relationship between Gratitude, Depression and Religiosity". *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 187/ (2015), 475-480. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.089>

Wood, Alex M. vd. *Positive Clinical Psychology*. "Gratitude and Well-Being: A Review and Theoretical Integration". *Clinical Psychology Review* 30/7 (2010), 890-905. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.03.005>

"Covid19". Erişim 30 Ağustos 2021. <https://covid19.saglik.gov.tr/>

"WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard". Erişim 18 Temmuz 2021. <https://covid19.who.int>